

Maciej Szczurowski

O potrzebie dyskusji nad naukami pomocniczymi historii wojskowej

---

Piotrkowskie Zeszyty Historyczne 1, 149-163

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Maciej Szczurowski

O POTRZEBIE DYSKUSJI NAD
NAUKAMI POMOCNICZYMI HISTORII WOJSKOWEJ

Z satysfakcją odnotować należy rozwój studiów historycznych i badań nad historią w naszej Uczelni. W niedługim czasie możemy stać się wiodącym w Polsce ośrodkiem w zakresie historii wojskowej. Jest to istotne dla prestiżu i popularności szkoły tym bardziej, że dzieje wojskowe należą do najbardziej atrakcyjnych i mają wielkie możliwości przekonywania. Posiadają zarazem szczególną cechę, polegającą na stosunkowo łatwym wywoływaniu wrażeń i zaangażowania emocjonalnego, stąd niezwykle często historia wojskowości jest wykorzystywana w procesie pedagogiczno-wychowawczym nie tylko przez nauczycieli historii. Są bowiem polskie dzieje wojskowe niezwykle atrakcyjne, pełne wielkich zwycięstw, uporczywych walk o wyzwolenie narodowe, przykładów męstwa i uporu, poświęcenia. Stanowią wdzięczny temat badań naukowych, zaś w procesie dydaktycznym historia wojskowości jest jedną z tych nielicznych chyba dziedzin, którą z jednakowym zapałem traktują zarówno nauczyciele akademicki jak i studenci.

Programy studiów historycznych przewidują zajęcia z zakresu nauk pomocniczych historii, dla których ostatnio przyjmować się zaczyna również nazwa nauk podstawowych historii. Opanowanie wszystkich nauk pomocniczych (wspierających, posiłkujących historię) przez każdego historyka nie jest ani możliwe ani potrzebne. Obowiązuje natomiast znajomość tych nauk pomocniczych historii, które wiążą się z zakresem prowadzonych badań (zajęć dydaktycznych), bowiem nauki te wyrosły na gruncie zapotrzebowania ze strony warsztatów historyków. Także dla badaczy historii wojskowej, a więc wojen i wojskowości, są to nauki przydatne, a wręcz niezbędne do pracy nad wspomnianą dziedziną historii.

Czy jednak wyodrębnienie nauk pomocniczych historii wojskowej jest możliwe i potrzebne? – Zamiarem autora niniejszego artykułu jest przedstawić w skrócie aktualny stan badań i postulatów w tym zakresie, oraz – być może – spowodować dyskusję na ten temat.

Nie wdając się w dywagacje nad przyczynami stwierdzić trzeba, że nauki pomocnicze historii wojskowej są dziedziną dotąd tyle nie upowszechnioną, co i zaniedbaną zupełnie, a słuchaczom studiów historycznych w zasadzie mało znaną. Nie tylko historyk wojskowości, dydaktyk historii wojskowości, wreszcie student historii, każdy na własną miarę, powinni dysponować określonym warształem naukowym z dziedziny historii wojskowej. Niezwykle ważne jest tutaj wzbogacenie

tego warsztatu o nauki pomocnicze historii ułatwiający ustalanie bardzo szczegółowej chronologii wydarzeń, a przede wszystkim działań wojennych, rozwiązywanie różnych stosowanych w źródłach skrótów i szyfrów wojskowych, objaśniające specjalistyczne słownictwo i nazewnictwo wojskowe. Przydatne przy wypracowaniu sposobów wykorzystania geografii historycznej, demografii historycznej i kartografii historycznej dla potrzeb historyka wojskowego. Ważne jest również wypracowanie sposobów wykorzystania bronzoznawstwa, munduroznawstwa i muzealnictwa wojskowego dla poznania źródeł kultury materialnej służących odtwarzaniu dziejów wojskowych. Wiedza, jaką być może dać mogą nauki pomocnicze historii wojskowej, sprzyjać powinna doskonaleniu wrażliwości na odbiór i krytykę źródeł historycznych¹.

Potrzeba ta wydaje się być oczywista dla znacznego kręgu osób zajmujących się zjawiskami z zakresu dziejów wojskowych, chociaż zapewne budzi wątpliwości części historyków nie mających z historią wojskową bezpośredniej styczności. Ci ostatni bowiem skłonni uważać, że skoro istnieją nauki pomocnicze historii², którymi posługuje się historyk badający dzieje polityczne, gospodarcze czy kultury, to powinny one również wystarczyć historykowi wojskowemu. Lecz pierwsi natychmiast ripostują twierdząc, że tam gdzie pojawia się specyfika charakterystyczna tylko dla dziejów wojskowych, istnieje konieczność rozbudowy dotychczasowego zasobu treściowego nauk pomocniczych.

Jako jeden z pierwszych w Polsce, wyraźnie sformułowany postulat wyodrębnienia nauk pomocniczych historii wojskowej przedstawił B. Pawłowski na V Powszechnym Zjeździe Historyków w Warszawie w 1930 r.³ Ponadto postulował m.in. ściśle powiązanie historii wojskowej z pewnymi zagadnieniami z dziedziny historii ustrojowej, dyplomacji, ekonomii itp. Za rzecz niezbędną uważał gruntowne obeznanie się historyka wojskowego z wiedzą z zakresu strategii, taktyki, organiza-

¹ Krytyka źródeł obejmować będzie m.in. ich rozpoznanie, opis, odczytywanie, datowanie, określanie autorstwa i wiarygodności.

² Pod pojęciem „nauki pomocnicze historii” mieści się to, co jest podstawą krytyki źródeł historycznych. Do klasycznych nauk pomocniczych historii zaliczamy: paleografię i epigrafię, dyplomatykę, sfragistykę, chronologię, numizmatykę, heraldykę, genealogię, metrologię, geografii historyczną, naukę o archiwach. Wśród najnowszych nauk wyróżnia się m.in.: neografię, falerystykę oraz naukę o źródłach pochodzących z dokumentacji mechanicznej (film, zapis audio- i wideofoniczny, zapis komputerowy itp.). O źródle historycznym, jego krytyce i naukach pomocniczych historii, patrz m.in. J. S z y m a ń s k i, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1983; I. I h n a t o w i c z, *Nauki pomocnicze historii XIX i XX wieku*, Warszawa 1990; B. M i ś k i e w i c z, *Wstęp do badań historycznych*, wyd. 1-5, Warszawa 1973-1988; M. H a n d e l s m a n, *Historyka. Zasady metodologii i teorii poznania historycznego*, Warszawa 1928; S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Historyka. Wstęp do studiów historycznych*, Londyn 1954; K. B o b o w s k i, K. B u r s k i, B. T u r o ń, *Encyklopedia nauk pomocniczych historii nowożytnej i najnowszej*, Wrocław 1976; J. T o p o l s k i, *Metodologia historii*, wyd. 1-3, Warszawa 1968-1984; M. P a w l a k, J. S e r c z y k, *Podstawy badań historycznych*, Bydgoszcz 1997; G. L a b u d a, *Próba nowej systematyki i nowej interpretacji źródeł historycznych*, „Studia Źródłoznawcze”, 1957, t.1, s. 3-52 i inne.

³ Patrz B. P a w ł o w s k i, *Organizacja pracy w zakresie historii wojen*, [w:] *Pamiętnik V Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Warszawie 28 listopada do 4 grudnia 1930 r., I Referaty*, Łwów 1930, s. 539-546.

cji, techniki, terenoznawstwa i innych. Na przykładzie wojen z Turkami czy Tata-rami zgłaszał potrzebę opracowania kompendiów wiedzy o organizacji, podstawo-owych formach rozkazodawstwa itp. tych państw, z którymi w przeszłości łączyła nas historia wojskowa. B. Pawłowski szczególnie podkreślał rolę i znaczenie terenu w badaniach nad historią wojskową. Całość prac w tej dziedzinie dzielił na część teoretyczną i część praktyczną. W zakres studiów teoretycznych wchodziłyby in-wentaryzacja i badanie materiału kartograficzno-historycznego, geograficzno-historycznego i ikonograficznego. Natomiast zajęcia praktyczne w terenie, to przede wszystkim studia porównawcze dawnych map czy planów z dzisiejszą kon-figuracją krajobrazu⁴.

Po wojnie, problematyką nauk pomocniczych historii wojskowej zajmowało się w Polsce niewielu historyków⁵. W zasadzie należy wymienić tu trzy nazwiska: S. Herbst, B. Miśkiewicz i T.M. Nowaka. W 1961 roku S. Herbst uznał potrzebę posiadania przez historyka wojskowego własnych nauk pomocniczych i posiłkują-cych – z uwagi na swoisty przedmiot badań⁶. W 1976 roku B. Miśkiewicz omówił to zagadnienie w pracy dotyczącej źródłoznawstwa historyczno-wojskowego kon-kludując, że istnieje konieczność wypracowania specjalistycznych nauk pomocni-zych historyka wojskowego, które ułatwiłyby dokładne rozpoznanie właściwości poznanych poszczególnych rodzajów źródeł oraz ich krytykę⁷.

Od 1977 roku naukami pomocniczymi historii wojskowej, a szczególnie historii techniki wojennej, zajął się T.M. Nowak⁸. W 1988 r. przedstawił on na łamach „Studiów z historii historiografii wojskowej i metodologii” artykuł zatytułowany *O naukach pomocniczych historii wojskowej*⁹, który stanowi podstawowy materiał do niniejszego tekstu. Jest to w zasadzie jedyna publikacja traktująca problem w miarę całościowo, bowiem powtarzające się od kilkudziesięciu lat apele o opra-cowanie nauk pomocniczych historii wojskowej nie dały dotąd rezultatu chociażby w postaci programu prac w tej dziedzinie, nie mówiąc już o opracowaniu formy po-radnika zawierającego podstawowe i specjalistyczne pojęcia z dziedziny wojsko-

---

⁴ Ibidem.

⁵ Nauki pomocnicze historii, w tym również te, które są przedmiotem zainteresowania historii wojskowej, z reguły stanowią temat obrad osobnych sekcji na kolejnych powszechnych zjazdach historyków polskich. Przegląd tej problematyki patrz, A. T o m c z a k, *Archiwistyka i nauki pomocni-cze historii na powszechnych zjazdach historyków*, [w:] *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu*, Warszawa–Łódź 1976, s. 5–17.

⁶ S. H e r b s t, *Historia wojskowa: treść, dzieje, metodyka, metodologia*, „Zeszyty Naukowe WAP”, 1961, Seria Historyczna, nr 5; oraz tegoż: *Potrzeba historii, czyli o polskim stylu życia*, War-szawa 1978, t. 2, s. 24.

⁷ B. M i ś k i e w i c z, *Program rozwoju nauki historyczno-wojskowej w Polsce*, Poznań 1976, s. 19–20.

⁸ T.M. N o w a k, *Badania nad historią techniki wojennej w Polsce. Stan i perspektywy rozwoju*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, 1977, s. 306.

⁹ T e n z e, *O naukach pomocniczych historii wojskowej*, [w:] *Studia z historii historiografii wojskowej i metodologii*, Warszawa 1988, s. 46–92.

wości, zwłaszcza dotyczące techniki wojskowej, taktyki i sztuki operacyjnej, fortyfikacji, kwatermistrzostwa itp.¹⁰.

Rozpatrując zatem przydatność nauk pomocniczych historii wojskowej w aspekcie ich wykorzystania z jednej strony w badaniach historycznych, z drugiej zaś w procesie dydaktycznym, z konieczności należy oprzeć się na powyżej wzmiankowanych, ubogich i przyczynkarskich publikacjach historyków wojskowych, oraz na znacznie obszerniejszej literaturze dotyczącej nauk pomocniczych historii w ogóle. Przede wszystkim należy zdefiniować pojęcie „nauk pomocniczych historii wojskowej”, i tutaj większość badaczy jest zgodna, że są to nauki, których zadaniem jest ułatwienie historykowi pracy nad źródłami¹¹.

T. M. Nowak dzieli źródła do historii wojskowej w sposób następujący¹²:

A. Zabytki trójwymiarowe

1. **Nieruchome** – czyli związane z terenem budowle i urządzenia jak: budowle fortyfikacyjne, inne budowle wojskowe (koszary, arsenały, porty wojenne, lotniska itp.), oraz inne zabytki związane z wojskiem (np. pomniki, nagrobki, rzeźby).
2. **Ruchome** – czyli przedmioty (częściowo przechowywane w muzeach lub temu podobnych placówkach) stanowiące pozostałości wojskowej działalności człowieka, a mianowicie:
  - uzbrojenie (indywidualne i zbiorowe – działa, czołgi, samoloty, okręty itp.) i wyposażenie wojsk, narzędzia służące do produkcji broni, amunicji i wyposażenia dla wojsk, przedmioty o oddziaływaniu psychologicznym i materialnym (sztandary, odznaczenia itp.), oraz inne ruchome zabytki związane z wojskową działalnością człowieka (np. szczątki ludzkie z pobojowisk).

B. Zabytki ikonograficzne i kartograficzne

1. **Rysunki techniczne.**
2. **Grafika i malarstwo o charakterze dokumentalnym.**
3. **Kartografia.**

---

¹⁰ Problem ten podnieśli R. D z i p a n o w i B. M i ś k i e w i c z w rozprawie *Postulaty badawcze do studiów nad dziejami wojskowymi*, „WPH”, 1980, nr 4, s. 321, postulując ponadto opracowanie popularnego informatora o zasadach i sposobach korzystania z akt mechanicznych i posługiwania się środkami technicznymi w procesie badawczym.

¹¹ Por. J. S z y m a ņ s k i, *Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII wieku*, Warszawa 1976, s. 13–20; T. M. N o w a k, *O naukach pomocniczych historii wojskowej*, op. cit., s. 49.

¹² *Ibidem*, s. 49–51; także T. M. N o w a k, J. W i m m e r, *Historia oręża polskiego 963–1795*, Warszawa 1981, s. 16–28.

C. Zabytki pisane

1. **Akta** – normatywne (ustawy, zarządzenia, regulaminy, instrukcje itp.), organizacyjno-gospodarcze (w tym personalne), bojowe (rozkazy, raporty itp.), inne akta wojskowe.
2. **Zabytki typu narracyjnego** – roczniki, kroniki, pamiętniki, relacje, podręczniki, prace teoretyczne itp.
3. **Prasa**.

D. Zabytki dokumentacji mechanicznej

1. **Audio-, fono-, foto-, video graficzne i filmowe.**
2. **Dokumentacja maszynowa i komputerowa.**

Powyżej została przedstawiona, nieco uproszczona i zapewne nie ostateczna, systematyka źródeł do historii wojskowości. Pozostaje jeszcze problem klasyfikacji nauk pomocniczych historii wojskowej. Problem trudny chociażby z uwagi na fakt, że od lat trwają polemiki i dyskusje nad podziałem nauk pomocniczych historii w ogóle¹³, w tym również nad definicją i rolą tzw. nauk posiłkujących historię.

T.M. Nowak przedstawiając projekt systematyki nauk pomocniczych historii wojskowej, proponuje odrębne potraktowanie grupy nauk, które określa jako nauki posiłkujące historię, a które nie służą bezpośrednio do objaśniania konkretnych rodzajów źródeł, lecz są związane z procesem historycznym obejmując szeroko rozumianą naukę o człowieku i jego środowisku. Natomiast do nauk pomocniczych historii wojskowej sensu stricto zalicza te dyscypliny naukowe, które pomagają historykowi wojskowemu w znalezieniu, poznaniu i krytyce źródeł¹⁴.

Do nauk posiłkujących historię wojskową T.M. Nowak zalicza:

1. **Antropologię** – czyli naukę o cechach fizycznych człowieka. Jej praktyczne zetknięcie się ze sprawami wojskowymi dostrzec można np. w badaniach szczątków ludzkich na polach bitew, co przynieść może interesujące wyniki np. przez ukazanie cech fizycznych żołnierzy z określonego czasu i miejsca, bądź namacalnych skutków użycia różnego rodzaju broni. Najświeższy przykład to badania antropologiczne prowadzone przez pracowników naukowych Instytutu Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu na cmentarzystku oficerów polskich ofiar NKWD w Charkowie¹⁵.

---

¹³ Zainteresowanych odesłać należy m.in. do publikacji: W. S e m k o w i c z, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951, s. 5–17; I. I h n a t o w i c z, *Zakres i zadania nauk pomocniczych historii najnowszej i najnowszej*, [w:] *VIII Powszechny Zjazd Historyków Polskich w Krakowie 14-17 września 1958 r.*, IX. *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 1960, s. 99–117; A. G i e y s z t o r, *Zarys nauk pomocniczych historii*, Warszawa 1948, t. 1–2; J. S z y m a n s k i, *Nauki pomocnicze historii*, op. cit.; B. K ũ r b i s, *Nauki pomocnicze w wykładzie uniwersyteckim*, [w:] *Problemy dydaktyczne nauk pomocniczych historii*, Katowice 1973; K. B o b o w s k i, K. B u r s k i, B. T u r o Ń, op. cit., i inne.

¹⁴ T.M. N o w a k, *O naukach pomocniczych historii wojskowej*, op. cit., s. 55.

¹⁵ A. F l o r k o w s k i, *Niektóre aspekty badań antropologicznych cmentarzystka NKWD w Charkowie*, [w:] *Zbrodnia Katyńska. Upamiętnienie ofiar i zadośćuczynienie*, „Zeszyty Katyńskie” 1998, nr 9, s. 57–74.

2. **Psychologię** – istnieje pojęcie psychologii wojskowej wraz z obszerną jej bibliografią, brak natomiast opracowań omawiających te sprawy w aspekcie historycznym.
3. **Socjologię** – sytuacja jest tu podobna jak w psychologii. Socjologia wojska bada stosunki panujące w wojsku oraz wzajemne stosunki między wojskiem a społeczeństwem. Opracowanie tych zagadnień w aspekcie historycznym znajduje się dopiero w stadium przyczynkarskim.
4. **Demografię** – umożliwia m.in. obliczanie możliwości mobilizacyjnych państwa w poszczególnych okresach jego historii i jest do tego wykorzystywana¹⁶.
5. **Geografię** – ta bywa traktowana raz jako nauka pomocnicza, raz jako nauka posiłkująca historię¹⁷. Z uwagi na doniosłe znaczenie jakie przypada geografii historycznej, należy poświęcić jej nieco więcej miejsca.

Geografia historyczna zajmuje się środowiskiem w którym żył i działał człowiek i umożliwia zrozumienie wielu danych zawartych w źródłach. Stanowi niezwykle ważny element badań nad historią wojskową, albowiem zajmuje się warunkami przestrzennymi wojskowej działalności człowieka. M.in. umożliwia odtworzenie terenu działań wojennych w skalach od strategicznej do taktycznej. Wyniki tych badań znajdują wyraz m.in. w wojskowej kartografii historycznej, przedstawiającej zjawiska dotyczące wojska i wojen, zwłaszcza przebieg działań wojennych.

Związek z tą dyscypliną wykazuje meteorologia. Znajduje ona zastosowanie w badaniach dotyczących przebiegu działań wojennych, na które niejednokrotnie decydujący wpływ wywierają: klimat i lokalnie panujące warunki pogodowe. W znacznie mniejszym stopniu występuje związek geografii historycznej z hydrologią.

Dla historyków wojskowych zajmujących się ostatnimi dziesięcioleciaми, znaczenia nabiera przestrzeń kosmiczna, jako obszar coraz intensywniejszej działalności o charakterze wojskowym.

Tyle o zaproponowanej przez T.M. Nowaka klasyfikacji nauk posiłkujących historię wojskową. Zanim przedstawiona zostanie systematyka nauk pomocniczych historii wojskowej należy podkreślić, że T.M. Nowak czyni to przede wszystkim pod kątem ich przydatności i możliwości wykorzystania w procesie krytyki źródeł historycznych. Stąd uszeregowano je według przedstawionej wyżej klasyfikacji źródeł. Podkreślić należy, że taki właśnie podział może być interesujący i przydatny dla nauczyciela akademickiego prowadzącego określone zajęcia ze studentami. Tym ostatnim zaś może ułatwić zrozumienie i przyswojenie niełatwego przecież i zarazem znacznego pod względem objętościowym materiału.

---

¹⁶ A. D o b r o Ń s k i, *Pobór do armii rosyjskiej i służba w niej żołnierzy z Królestwa Polskiego (1907–1914)*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, T. XII, 1979, s. 243–275.

¹⁷ Patrz, W. S e m k o w i c z, op. cit., s. 6–10; I. I h n a t o w i c z, *Zakres i zadania nauk pomocniczych historii ...*, op. cit., s. 113–115.

Systematyka nauk pomocniczych historii wojskowej¹⁸

A. Nauki stosowane przy krytyce różnego rodzaju źródeł

1. **Językoznawstwo** – poza oczywistą kwestią znajomości języka źródeł pisanych, istotną rolę w badaniach nad historią wojskową odgrywa znajomość terminologii fachowej, występującej nie tylko w źródłach pisanych, częściowo graficznych, ale również mogącej wystąpić na zabytkach trójwymiarowych, z wyjątkiem napisów wchodzących w zakres epigrafiki. Przy zetknięciu się ze źródłem wymagającym dodatkowej wiedzy językowej, także podczas podróży wojskowo-historycznych, pomocą służyć będą tu słowniki terminologii wojskowej polskie i polsko-obcojęzyczne¹⁹.

Warto w tym miejscu zauważyć, że źródła typu ikonograficznego, zwłaszcza rysunki techniczne zaopatrzone w legendy i objaśnienia, odgrywają rolę pośrednika między przekazem pisany a przedmiotem.

Na pograniczu językoznawstwa i geografii historycznej stoi toponomastyka. Zainteresuje ona szczególnie historyka wojskowego wówczas, gdy będzie dotyczyć np. nazw osad służebnych, których ludność wykonywała określone obowiązki o charakterze wojskowym lub świadczyła usługi na rzecz wojska wytwarzając uzbrojenie lub wyposażenie np. Stróże, Szczytniki, Czemierniki, Koniary itp.

Jest wreszcie językoznawstwo pomocne podczas prowadzenia badań nad językiem wojskowych komend, rozkazów i raportów, językiem który przechodził u nas zmienne koleje losu.

2. **Metrologia** – jest nauką zajmującą się jednostkami miar, systemem mierzenia, narzędziami mierniczymi i sposobami mierzenia. Znajduje szczególne zastosowanie w bronioznawstwie i w badaniach nad fortyfikacjami.

Na metrologii opiera się w zasadzie historia artylerii. Rzecz dotyczy m.in. pojęcia kalibru, czyli średnicy przewodu lufy jako jednostki miary długości, w której podawane są normalnie wszystkie wymiary działa i łoża działowego; albo pojęcia wagomiaru, czyli kalibru określanego nie za pomocą jednostek długości, lecz za pośrednictwem wyrażanego w funtach ciężaru kuli kamiennej, żelaznej lub ołowianej o średnicy odpowiadającej kalibrowi działa. Z zagadnieniem tym wiążą się kolejne, jak kwestia wielkości funta używanego w artylerii, przyrządów do mechanicznego przeliczania funta na miarę długości, czy też mierzenia średnicy lufy działa w różnych jej częściach²⁰.

¹⁸ T.M. Nowak, *O naukach pomocniczych historii wojskowej*, op. cit., s. 59–75.

¹⁹ Mimo że nieco zdezaktualizowane, obszerne zestawienie słowników terminologii wojskowej zawiera praca P. Grzegorzka, *Index lexicorum Poloniae*, Warszawa 1967, s. 226–229.

²⁰ Kwestie te rozpatruje T.M. Nowak [w:] *Zagadnienie ujednoczenia sprzętu artylerii i zasady obliczania kalibrów dział w Polsce w połowie XVII w.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1960, t. 5, s. 268–294.

Przy rozpatrywaniu problemów z zakresu inżynierii wojskowej, duże znaczenie mają wszelkie jednostki miar długości (łokcie, pręty itp.), przyrządy służące do pomiarów w terenie, metody przenoszenia planów w terenie itp.

3. **Chronologia** — w historii wojskowej to przede wszystkim problem zwiększenia precyzji w określaniu czasu, bowiem to co w innych dziedzinach historii uznamy za precyzyjne określenie czasu, w historii wojskowej może być niewystarczające.
4. **Heraldyka** — to nauka o herbach. Jest niezastąpiona w badaniach nad historią wojskową, ponieważ ścisły jest związek powstania i rozwoju herbów z wojskową organizacją rycerstwa. Ponadto herb spełnia również rolę znaku własnościowego, pomagając na przykład w datowaniu uzbrojenia, zwłaszcza artyleryjskiego, bowiem w niektórych okresach jedynie herb generała artylerii — za którego władzy działło zostało odlane — świadczy o czasie wyprodukowania tego działła. Podobną rolę spełnia herb państwowy. W ten sposób heraldyka związana jest nie tylko ze źródłami pisanymi (głównie ze sfragistyką), lecz także z zabytkami trójwymiarowymi, zarówno nieruchomymi (np. budynki z herbami), jak i ruchomymi (broń z herbami).

B. Nauki stosowane przy krytyce źródeł w postaci zabytków trójwymiarowych

1. **Epigrafika** — mieć będzie ona zastosowanie przy badaniu obu rodzajów zabytków trójwymiarowych (ruchomych i nieruchomych). Niestety nasza historiografia nie rozporządza w tej chwili pracą, która ujmowałaby całość zagadnień epigrafiki, w tym również wojskowej²¹.

Znajomość epigrafiki i umiejętność rozpoznania napisów epigraficznych, wraz z umiejętnością rozszyfrowywania nieodłącznych dla epigrafiki elementów brachygrafii, czyli stosowanych skrótów, wydaje się być niezbędną dla historyka wojskowości.

I. Nauki stosowane przy krytyce źródeł w postaci trójwymiarowych zabytków nieruchomych

1. **Inwentaryzacja trójwymiarowych zabytków nieruchomych**; prof. T.M. Nowak uważa, że jeżeli nauki pomocnicze historii wojskowej mają stanowić pomoc m.in. w wyszukiwaniu źródeł, to w odniesieniu do nieruchomych zabytków trójwymiarowych (i nie tylko, o czym mowa będzie dalej),

---

²¹ Stosunkowo najpełniejszy wykaz prac z tej dziedziny podaje J. S z y m a n s k i, *Nauki pomocnicze historii*, op. cit., s. 334–335. Ponadto patrz m.in. *Symposium „11”*. *Mała epigrafika XIX i XX wieku*, [w:] *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu*, op. cit., s. 129–144.

musi w grę wchodzić przede wszystkim opracowanie ich ewidencji, a następnie ich inwentaryzacja.

Tego rodzaju inwentarz byłby niezmiernie pomocny przy planowaniu podróży wojskowo-historycznej. Niestety, nie posiadamy pełnej inwentaryzacji zabytków typu wojskowego w Polsce. Natomiast istnieją publikacje cząstkowe

2. **Konstrukcje i technologia budowy zabytków nieruchomych** – informacje o technice konstrukcji i technologii budowy różnego rodzaju obiektów o przeznaczeniu wojskowym dostarczać będzie zapewne będące już w przygotowaniu wielotomowe dzieło pt. *Polska technika wojskowa*, którego pierwszy tom ukazał się w 1994 roku²². Ponadto wiele informacji z tej dziedziny można znaleźć w odpowiednich rozdziałach „Historii kultury materialnej Polski”²³.

II. Nauki stosowane przy krytyce źródeł w postaci trójwymiarowych zabytków ruchomych

1. **Inwentaryzacja trójwymiarowych zabytków ruchomych**; podobnie jak w przypadku trójwymiarowych zabytków nieruchomych, podstawę do ich odszukania musi stanowić ich rejestracja, a następnie inwentaryzacja. Część z nich została zinwentaryzowana (zarejestrowana) w inwentarzach muzealnych. Liczne zabytki tego typu są poza muzeami, w rękach prywatnych i zbiorach lokalnych. Te ostatnie zaś mają szansę znaleźć się w *Katalogu zabytków sztuki w Polsce*²⁴.
2. **Muzeologia i muzealnictwo wojskowe**; znajomość muzeologii i muzealnictwa spełnia w stosunku do zabytków ruchomych tą samą rolę, co nauka o archiwach i archiwistyka w stosunku do źródeł pisanych. W muzeach przechowywana jest znaczna część trójwymiarowych zabytków ruchomych. Z kolei inwentarze zbiorów muzealnych nie są publikowane w całości, lecz najczęściej jako wybór przedmiotów stanowiących ekspozycję stałą lub wystawę okresową. Niekiedy może to być katalog zbiorów z jakiegoś okresu.

Wojskowe zabytki muzealne opisywane są w nieperiodycznej publikacji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie pt. *Muzealnictwo wojskowe*²⁵.

3. **Bronioznawstwo historyczne**; w odróżnieniu od historii uzbrojenia, jako dziedziny historii wojskowości, bronioznawstwo historyczne jest nauką pomocniczą historii wojskowej. Sprowadza się do umiejętności rozpozna-

---

²² Wydanie zbiorowe pod red. A. N a d o l s k i e g o, *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, Warszawa 1994.

²³ *Historia kultury materialnej Polski w zarysie*, t. 1–6, Wrocław 1978–1979.

²⁴ *Katalog zabytków sztuki w Polsce* sukcesywnie ukazuje się w formie zeszytów, których opublikowano dotychczas 13 tomów.

²⁵ *Muzealnictwo wojskowe*, wydawnictwo Muzeum Wojska Polskiego, ukazuje się w Warszawie od 1959 r., dotychczas wydano 6 tomów.

nia poszczególnych rodzajów i typów broni, i zaliczenia jej do określonej kategorii w czasie i przestrzeni. Łączy się ze znajomością techniki konstrukcji i technologii produkcji broni.

Publikacje z dziedziny bronioznawstwa, których jest pokaźna ilość, poświęcone są przede wszystkim egzemplarzom rzadkim, unikalnym, szczególnie pięknym. Natomiast stosunkowo niewiele uwagi poświęcano do niedawna broni pospolitej, typowej, nieozdobnej, masowej²⁶. W latach 90. odnotować należy ukazanie się szeregu opracowań, głównie popularno-naukowych, poświęconych broni masowej, szczególnie z XX wieku.

4. **Munduroznawstwo (mundurologia)**; obok historii wojskowej znajduje zastosowanie w teatrze i filmie. Opracowania z tej dziedziny mają najczęściej formy albumowe²⁷.
5. **Weksylologia**; to jedna z najmłodszych nauk pomocniczych historii wojskowej. Przedmiotem jej zainteresowania są chorągwie, sztandary i bandery. Brak jest pracy obejmującej całość zagadnień weksylologii wojskowej²⁸.
6. **Falerystyka**; zajmuje się orderami, odznaczeniami, odznakami i oznakami wojskowymi w aspekcie historycznym. Aktualnie pomocą służyć może szereg interesujących prac przyczynkarskich²⁹.
7. **Materiałoznawstwo i technologia produkcji wojskowych ruchomych zabytków trójwymiarowych**; jest to w zasadzie nowa dziedzina nauk pomocniczych historii wojskowej, postulowana przez T.M. Nowaką, sądzić należy, że na podstawie jego długoletnich doświadczeń i osiągnięć oraz zainteresowań techniką wojskową. Stosunkowo najobszerniej problematyka ta została potraktowana w cytowanym już opracowaniu *Polska technika wojskowa do 1500 roku*³⁰. Należy się spodziewać, że podobnie będzie w kolejnych tomach tego dzieła.
8. **Numizmatyka**; Dostarcza historykowi wojskowemu nieco informacji np. o uzbrojeniu, na podstawie wizerunków na monetach, zwłaszcza kiedy egzemplarze uzbrojenia są nieliczne i niekompletne³¹. Wiadomości z numi-

²⁶ Uwagę zwraca tu cykl „Polska broń”, w ramach którego ukazały się między innymi: A. N a d o l s k i e g o, *Broń biała*, Wrocław 1974; S. K o b i e l s k i e g o, *Broń palna*, Wrocław 1975; czy J. W e r n e r a, *Łuk i kusza*, Wrocław 1974.

²⁷ Patrz m.in. *Żołnierz polski. Ubiór, uzbrojenie i oporządzenie od wieku XI do roku 1966*, t. 1–5, Warszawa 1960–1966.

²⁸ Natomiast obszerną bibliografię z zakresu weksylologii zawiera praca: J. R u s s o c k i e g o, S.K. K u c z y Ń s k i e g o, J. W i l l a u m e 'a, *Godło i hymn Rzeczypospolitej. Zarys dziejów*, Warszawa 1971, s. 332–335.

²⁹ M.in. K. F i l i p o w, *Falerystyka w systemie nauk pomocniczych historii*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 1985, t. 28, s. 287–293; J. M u r g r a b i a, *Symbole Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939–1946*, Warszawa 1990.

³⁰ *Polska technika wojskowa do 1500 roku*, op.cit.

³¹ Por. m.in. Z. S t e f a Ń s k a, *Pancerze w Polsce średniowiecznej*, „Muzealnictwo Wojskowe”, Warszawa, 1964, t. 2, s. 73–140.

zmatyki pozwalają również historykowi wojskowemu określić wartość materialną zdarzeń będących przedmiotem jego zainteresowania.

C. Nauki stosowane przy krytyce źródeł w postaci zabytków ikonograficznych i kartograficznych

1. **Inwentaryzacja** – problem wydaje się być podobny jak przy części innych rodzajów źródeł przedstawionych powyżej. Publikacje inwentarzy ułatwiają prace historyka wojskowego. W odniesieniu do polskich zbiorów ikonograficznych tego rodzaju inwentarze są nieliczne i dotyczące wybranych okresów historycznych lub zagadnień historii wojskowej³².

Znacznie lepsza sytuacja istnieje jeśli chodzi o inwentaryzację mniej licznych zbiorów kartograficznych. Dysponujemy tu zarówno rejestrami zbiorów kartograficznych³³, jak i pracami na temat historii kartografii wojskowej³⁴.

2. **Znaki konwencjonalne, stosowane na mapach wojskowych (w aspekcie historycznym)** – prof. T.M. Nowak sprowadza ten problem do szczebla odrębnej nauki pomocniczej historii wojskowej. Jest to kwestia dyskusyjna, bowiem można się zastanowić, czy nie jest to tylko określona umiejętność oraz znajomość używanych w zależności od czasu i miejsca, oraz skali, znaków topograficznych. Podobnie rzecz się ma ze znakami konwencjonalnymi, używanymi dla oznaczenia położenia i ruchu wojsk, oraz zmian w czasie i przestrzeni. Opracowane są różnego rodzaju zbiory ułatwiające odczytywanie znaków³⁵.

D. Nauki stosowane przy krytyce źródeł pisanych

W toku badań naukowych, a także podczas przygotowania i prowadzenia procesu dydaktycznego na uczelni, praca na źródłach pisanych jest chyba najczęściej spotykaną formą kontaktu z materiałem źródłowym. Przedstawiona poniżej grupa nauk pomocniczych historii wojskowej służy pomocą w ich doborze oraz w toku pracy nad źródłami pisаныmi.

1. **Archiwoznawstwo i archiwistyka** – poszukując źródeł typu aktowego należy znać archiwa, ich historię i zasoby. Pomocą w wyszukaniu źródeł

---

³² Na przykład, L. Charytyńska, P. Maliszewski, *Katalog pomiaru zabytków architektury i budownictwa*, Warszawa 1967.

³³ D. Kosacka, *Zbiory kartograficzne w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej*, Warszawa 1972; M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*, z. 1–2, Warszawa 1961–1963.

³⁴ D. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa 1921; E. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918–1945*, Warszawa 1974.

³⁵ Na przykład: *Znaki konwencjonalne dla oznaczania wojsk na mapach, planach, szkicach i graficznym ordre de bataille oraz skróty taktyczne*, Warszawa 1927.

- są inwentarze archiwalne, oraz publikowane informatory o zbiorach archiwalnych i archiwach³⁶.
2. **Dyplomatyka wojskowa** – odrębność instytucji wytwarzających dokumenty wojskowe oraz specyficzna forma tych dokumentów, powodują potrzebę opracowania dyplomatyki wojskowej. Jej przedmiotem byłyby dzieje i organizacja kancelarii wojskowych oraz form wystawianych przez nie dokumentów. Powszechna komputeryzacja powoduje konieczność określenia sposobów oceny autentyczności tego typu najnowszych źródeł.
  3. **Sfragistyka wojskowa** – podobnie jak w dyplomatyce istnieje potrzeba opracowania polskiej pieczęci wojskowej. Póki co historycy wojskowi muszą korzystać z opracowań ogólnych³⁷.
  4. **Brachygrafia wojskowa** – wielka ilość skrótów w źródłach pisanych dotyczących wojska, zmusza do potraktowania brachygrafii wojskowej jako osobnej nauki o skrótach używanych w wojsku w różnych okresach i na różnych terenach. Bieżące potrzeby spowodowały publikowanie fragmentarycznych słowników skrótów, głównie używanych w okresie II wojny światowej i w okresie powojennym³⁸.
  5. **Kryptografia wojskowa** – wobec braku badań w tym zakresie trudno stwierdzić czy istniały odrębne systemy szyfrowania tylko w wojsku, a zatem, postulować wyodrębnienie kryptografii wojskowej jako osobnej nauki pomocniczej³⁹.
  6. **Nauka o książce wojskowej** – w tej dziedzinie wyróżnić należy trzy zagadnienia:
    - dzieje książki wojskowej jako źródła historycznego, na które składać się będą wojskowe traktaty teoretyczne o szerokim wachlarzu tematycznym⁴⁰, podręczniki wojskowe i regulaminy;
    - bibliografia druków stanowiących źródła do historii wojskowej⁴¹;
    - bibliotekoznawstwo wojskowe⁴².

---

³⁶ Na przykład: *Archiwa państwowe. Informator*, Warszawa 1968; prace zbiorowe: *Centralne Archiwum Wojskowe. Informator o zasobie*, Warszawa 1996. *Stan i potrzeby badawcze w zakresie wykorzystania archiwistyki jako nauki pomocniczej historii*, patrz: *Pamiętnik XIV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich*, t. 2, Toruń 1994, s. 31–74.

³⁷ K. G u m o w s k i, M. H a i s i g, S. M i k u c k i, *Sfragistyka*, Warszawa 1960.

³⁸ M.in. E. K o z ł o w s k i, *Słownik podstawowych niemieckich skrótów wojskowych i znaków konwencjonalnych*, Warszawa 1961.

³⁹ Por. J. S z y m a ń s k i, *Nauki pomocnicze historii*, op. cit., s. 326–328 i 355.

⁴⁰ M.in. K. S i e m i e n o w i c z, *Wielkiej sztuki artylerii część pierwsza*, oprac. T.M. Nowak, Warszawa 1963; dla celów popularyzatorskich i dydaktycznych publikowane są antologie dawnych traktatów, np.: *Wypisy źródłowe do historii polskiej sztuki wojennej*, z. IV–XIV, Warszawa 1959–1966.

⁴¹ W tym przypadku będziemy brali pod uwagę jedynie publikacje źródeł do historii wojskowej. Historyk wojskowy będzie tu miał do dyspozycji przede wszystkim dwie pozycje: K. D a s z k i e - w i c z, J. G ą s i o r o w s k i, *Polska bibliografia wojskowa. Część pierwsza*, t. 1–2, Warszawa 1921–1923; oraz *Komunikat bibliograficzny Centralnej Biblioteki Wojskowej* (od 1975 r. *Bibliografia Wojskowa*), ukazujący się od 1921 r.

Co zaś się tyczy bibliotekoznawstwa wojskowego zauważyć należy, że znajomość historii i zasobów bibliotek ułatwia odnalezienie i wykorzystanie niektórych rodzajów źródeł. Problem jest tyle obszerny co i znany, więc nie ma potrzeby w tym miejscu omawiać go szeroko.

7. **Prasoznawstwo wojskowe** – prasa stanowi istotne źródło historyczne. Wartość czasopiśmiennictwa, zarówno cywilnego jak i wojskowego, jako źródła jest równie istotna. Istnieje duży zasób publikacji dotyczących tej tematyki⁴³.

E. Nauki stosowane przy krytyce źródeł dokumentacji mechanicznej

Mimo, że określenie „dokumentacja mechaniczna” budzi sprzeciw części historyków, jak dotąd nie zostało zastąpione żadnym innym bardziej adekwatnym. Nauki związane z dokumentacją mechaniczną rozwijają się nadzwyczaj intensywnie mimo, że poza pracą Bobowskiego, Burskiego i Turonia⁴⁴, publikacje w tej materii nie wyszły poza opracowania przyczynkarskie poszczególnych dziedzin jak np. fotografia, film⁴⁵ itp.

F. Edytorstwo źródeł do historii wojskowej

Sygnalizując formułowanie przez historyków założeń metodologicznych tej nauki pomocniczej historii⁴⁶ uznać można, że w odniesieniu do historii wojskowej nie wymaga ona opracowania dodatkowych instrukcji edytorskich.

Wnioski i postulaty

Przypuszczać należy, że wobec ograniczenia funkcji naukowo-badawczych Wojskowego Instytutu Historycznego w Warszawie, podnoszony przez T.M. Nowaka i innych, nielicznych zresztą, historyków, przedstawiony powyżej problem, nieprędko stanie się przedmiotem kompleksowych studiów i opracowań naukowych. Wojsko, zafascynowane NATO, aktualnie nie jest zainteresowane rozwojem poważnych badań naukowych nad historią wojskową, a tym bardziej nad teoretycznymi i metodologicznymi aspektami rozbudowy warsztatu naukowego historia wojskowości.

---

⁴² Patrz m.in. S. R o s o ł o w s k i, K. Z i e l i Ń s k i, *Polskie biblioteki wojskowe 1767–1967. Bibliografia*, Warszawa 1967.

⁴³ M.in. *Centralny katalog czasopism wojskowych*, t. 1–2, Warszawa 1967–1969; zagadnienia prasoznawstwa patrz m.in. K. B o b o w s k i, K. B u r s k i, B. T u r o Ń, *Encyklopedia...*, op. cit., s. 173–247.

⁴⁴ K. B o b o w s k i, K. T u r s k i, B. T u r o Ń, op. cit.

⁴⁵ Por. *Symposium „5”. Film jako źródło historyczne*, [w:] *Nauki pomocnicze historii na XI Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Toruniu*, op. cit., s. 115–128.

⁴⁶ Por. J. S z y m a Ń s k i, *Nauki pomocnicze historii*, op.cit., s. 572–584.

Być może wyodrębnianie nauk pomocniczych historii wojskowej jest całkowicie zbędne. Przemawiają za tym między innymi programy dorocznych zjazdów Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyków Wojskowych⁴⁷ i głoszone w toku obrad referaty, w których trudno znaleźć chociażby wzmiankowanie poruszanej tu problematyki. Nie jest ona również w orbicie zainteresowań żadnej z działających w składzie stowarzyszenia komisji problemowych.

Dla postulujących studia w tej dziedzinie, nadzieję może stanowić stworzenie silnego ośrodka zajmującego się badaniami nad historią wojskową przy jednej z uczelni. Ośrodek, który w swojej strukturze organizacyjnej posiadałby placówkę zajmującą się teorią i metodyką wojskowych badań historycznych. Czy jednak istnieje rzeczywiście potrzeba i możliwość utworzenia takiej instytucji?

Natomiast z przedstawionego powyżej przeglądu nauk pomocniczych historii wojskowej pod kątem ich przydatności w badaniach historycznych i w procesie dydaktycznym na studiach historycznych, sformułować można m.in. następujące wnioski i postulaty do dyskusji.

W dalszym ciągu istnieje potrzeba podjęcia prac nad ustaleniem zakresu nauk pomocniczych historii wojskowej i ewentualnie nauk posiłkujących historię wojskową. Być może poza przedstawionymi powyżej należałoby zastanowić się nad przydatnością, jako nauk pomocniczych historii wojskowej, na przykład filatelistyki, międzynarodowego prawa konfliktów zbrojnych w aspekcie historycznym czy też innych dziedzin wiedzy. Rodzi to postulat ustalenia założeń metodologicznych i zakresu merytorycznego poszczególnych dyscyplin, oraz stworzenia warunków do opracowania i publikowania dorobku naukowego w tym zakresie. Wreszcie opracowania, wielokrotnie postulowanego przez prof. T.M. Nowaka, kompendium nauk pomocniczych historii wojskowej.

Należałoby zastanowić się nad celowością wypracowania odpowiednich form i metod wykorzystania nauk pomocniczych historii wojskowej w procesie nauczania historii wojskowej na studiach historycznych.

Summary

ABOUT THE NEED OF A DISCUSSION ABOUT SUPPORTIVE SCIENCES OF MILITARY HISTORY

Programmes of historical studies provide lectures on history supportive sciences. A historian is obliged to know those supportive sciences which are connected with the range of his studies (didactic lessons).

In the article author puts a question whether it is possible and necessary to separate supportive sciences of military history. Such a need seems to be obvious for a number of research workers of military history, although it brings some doubts to those historians who do not have a close contact with this subject.

---

⁴⁷ Patrz m. in. *XX International Colloquium of Military History. Warsaw-Poland 28 august - 3 september 1994, XX Acta*, Warsaw 1995.

A postulate of creating supportive sciences of military history were formulated between the Wars by B. Pawłowski. After the Second World War not many historians dealt with this problem in Poland. One must mention here three names: S. Herbst, B. Miśkiewicz and T.M. Nowak.

In the further part of the article the author depicts a systematic of military history sources. He also mentions a problem of classification and range of the studies of supportive sciences of military history, mainly on the basis of T.M. Nowak's proposal of division. Sciences supporting history were treated as a separate task.

Subsequently, the author sums up a current situation of studies and estimation of historians' interest in theoretical and methodological aspects of scientific basis development of a military historian.

In proposals and postulates for discussion were also those concerning works over settlement of a range of supportive sciences of military history, and usefulness of appropriate forms and methods of using those sciences in the process of military history teaching at higher universities.